International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

संस्कृतसाहित्ये भासनाटकेषु प्रतिनायकानां चरित्र चत्रणम्

सोनू, शोधच्छात्रा, साहित्य वभागः
केन्द्रिय संस्कृत वश्व वद्यालयः, वेदव्यासपरिसरः बलाहरः, हिमाचलप्रदेशः – 177108

भू मका -

सम् उपसर्गपूर्वकं डुकृञ् करणे धातो क्त प्रत्यये सुढागमे कृते सति संस्कृत मति शब्दः निष्पद्यते सम्यक् कृतं संस्कृतम् अर्थात् प्रकृतिः प्रत्ययः पुरस्सरं हेतोः अस्याः भाषायाः अ भधानं सार्थकमेव। संस्कृतं जगतः एकतमा अतिप्राचीना समृद्धा शास्त्रीया च भाषा स्वेकतमा प्राचीनतमा।

अस्याः संस्कृतभाषायाः यस्यां वश्वस्य आदिमः ग्रन्थः ऋग्वेदः वर चतोऽभूत। अस्यामेव देववाण्यां क्रमशः ऋग्यजुः सामाथर्वाणः इति चत्वारः वेदाः, ब्राह्मणसाहित्यम्, आरण्यकानि, उपनिषदा ततश्च क्रमशः षड्वेदाङ्गानि यथा-

छन्दः पादौ तु वेदस्य, हस्तौ कल्पोऽथपठ्यते,
ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।
शक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्,
तस्मात्साङ्गम थत्येव ब्रह्मलोकेमहीयते।

चतुर्दशा वद्याः आयुर्वेदादि वज्ञानं षड्दर्शनानि महत्लौ ककसाहित्यादिकं वर चतं वर्तते। अस्माकं संस्कृति वेदा श्रताः। वश्वासु सर्वासु भाषासु प्राचीनतमा प्राचीन भाषा संस्कृत भाषा। भारतीय बाहुल्येन संस्कृत शब्दाः उपयुक्ता। संस्कृतात् एव अ धका भारतीय भाषा उद्भूता तावदेव भारत-यूरोपीय भाषा वर्गीयाः अनेका भाषा संस्कृतप्रभावं संस्कृत शब्द प्राचुर्यं च प्रदर्शयन्ति। संस्कृत भाषा यल्लिख्यते तदेव पठ्यते। अन्यासु यल्लिख्यते तन्न पठ्यते। आङ्गलभाषायां लख्यते know क्नो पठ्यते च नो। But वट् पठ्यते Put पुट् पठ्यते। आङ्गल ल प दोषपूर्णा। तत्र नकारो नास्ति। फ्रैंच भाषायां रकार, डकारौ न स्तः। एवं वर्णदारिद्रयम प तत्र दृश्यते। सूर्यस्य वाचकः एकः शब्दोऽ प Sun चन्द्रमसो वाचकः एकः शब्दोऽस्ति Moon पानीयवाची शब्दोऽस्ति Water इति। संस्कृत भाषायां तु सूर्यस्य वाचका अनेके शब्दाः सन्ति। तदियं संस्कृतभाषा सम्पन्ना वैज्ञानिकी च। अतः शोभनमुक्तं केना प क वना-

"अपूर्वः कोऽ प कोशोऽयं वद्यते तव भारती।
व्ययतो वृ द्धमायाति क्षयमायाति संचयत्।।"

संस्कृतसाहित्ये कवीनां योगदानम्-

संस्कृतसाहित्यस्य वृद्धये बाल्मि कः एवं व्यासः तत्पश्चात् का लदासः, भवभूतिः, अश्वघोषः, बाणभ :, भार वः, महाक वमाघः, श्रीहर्षः, भासः एतेषां कवीनां वशेषं योगदानं वर्तते।

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

अलङ्कारादीनां गणनीयाः वद्वांसः सन्ति। संस्कृतभाषायाः साहित्यम् अमूल्यग्रन्थानां अब्धीः (तोयनि धः) वर्तते। एतादृशं समृद्धसाहित्यम् अन्य कस्याः अ प भाषायाः न वर्तते। लौ ककसाहित्ये बाल्मी कक वना वर चतं रामायणे व भन्नाः स्थलाः वशेषरूपेण कवेः गम्भीर एवं तीव्रानुभूति भः युक्ताः। महाभारतेऽ प भावात्मकाः ज्ञेयस्थलानां भावः वर्तते। संस्कृत-साहित्यस्योपवने का लदासस्य समागमः "वसन्तदूतरूपेण" अभवत्।

"भवभूतिः संस्कृतसाहित्यस्य महाक वः सर्वश्रेष्ठो नाटककारः च अभवत्। संस्कृतसाहित्ये दार्शनिकनाटककार्यत्वात् अद् वतीयोऽयम्। संस्कृतक वषु अश्वघोषो सर्वप्रथममुल्लेखनीयः अस्ति। अश्वघोषः बौद्धधर्म वषये अनेके ग्रन्थानामुल्लेखः कृतः। महाक वषु बाणभ स्य व शष्टमहत्त्वं जायते। उत्कृष्टगद्यकाररूपेण तमु चतं स्थानं दीयते। बाणभ`न वर चता कादम्बरी वश्वस्य प्रथमोपन्यासः वर्तते। भार वर प संस्कृतसाहित्ये महान् क वः इत्युच्यते। (भारवेऽर्थगौरवं) भार व अर्थगौरवतायै प्र सद्ध मति मन्यते। अतिवार्थसमस्तत्वादस्य काव्यस्य कुशलता जायते। "क वभासः-" संस्कृतसाहित्ये प्र सद्धनाटककारः वर्तते। प्राप्तरूपककारेषु "भासः" एतादृशः रूपककारः वर्तते यस्य कृतिलोक प्रयतायाश्च वस्तारः का लदासात् पूर्वमभवत्। संस्कृतसाहित्ये सुप्र सद्धाः श्लोकाः-

उपमाका लदासस्य, भारवेऽर्थगौरवम्।
दण्डिनः पदला लत्यम् माघे सन्ति त्रयो गुणाः।।

राजशेखरेण शार्ङ्गधरपदव्यतौ पद्य मदं प्रस्तूयते यत्-

त्रयोऽग्नयस्त्रो देवास्त्रयो वेदास्त्रयो गुणाः।
त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु लोकेषु वश्रुताः।।

क वषु भासस्य स्थानम्-

भास संस्कृतसाहित्यस्य प्र सद्धः नाटककारः नाट्यकलायाः इतिहासे अस्य सर्वप्रथमं स्थानमस्ति। अस्मिन् न संदेहो यत् भासात्पूर्वम प नाटककाराः अभवन्।

आदिकाव्यकारः-

वादयन्ति तदा शान्तिं लासयन्तय प चापरे।
नाटकान्यपरे स्माहुर्हास्यानि व वधानि च।।

का लदासः स्वमाल वकाग्नि मत्रनाटके-

"प्र थतस्य यशसां भास-सौ मल्ल-क वपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य कथं वर्तमान कवेः का लदास्य क्रयायां बहुमानः।"

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

सादरपूर्वकं भासस्य नामः उच्चनाटककाररूपेण कथ्यते एवं गद्यसम्राटबाणभ ेऽ प स्वहर्षचरितस्यारम्भे भासं स्वश्रद्धान्ज ल दायमानः तेषां नाटकानां वशेषताऽ प क थत्वागतः। यत् ते सूत्रधारादारम्भः क्रयमाणः बहुभू मका तथा पताकास्थानैः युक्ताः।

"सूत्रधार-कृतारम्भैनटिकैबहुभू मकैः।
सपात्कैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव।।"

राजशेखरः भासनाटकान् भासनाटकचक्ररूपेण समृत्वा तेभ्यः "स्वप्नवासवदत्ता एनं सर्वश्रेष्ठं नाटकं घो षतम्।"

"भासनाटकचक्रेऽ प छेकैः क्षप्तै परी क्षतुम्।"
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः।।

प्रख्यातोऽलङ्कारशास्त्री जयदेवः क वतां का मनीरूपेण चत्रित्वा भासं तस्य हासः अभवत्। यथोक्तम् -

"भासो भासः क वकुलगुरुः का लदासो वलासः।"

एवं रीत्या भोजराजादि अंलकारिकाः स्व-स्वकृतिषु स्थाने-स्थाने भासनाटकैः उद्धरणाः दीयन्ते, यस्मात् सद्धः यत् तेषां सर्वेषां कवीनां नाटककाराणां अलङ्कारिकानाञ्च समये भासः अतीव प्र सद्धो जातः।

प्रतिनायकानां परिचयः-

वस्तुतः नायकात् पश्चात् यः पाठकस्य अथवा प्रेक्षकस्य ध्यानं सर्वा धकाकृष्टं करोति सः प्रतिनायकः। तस्मात् एव कथावस्तौ संघर्षः एवं गतिशीलतायाः तत्वं वशेषरूपेण वद्यमानं भवति। नायकस्य प्रतिकूलं (प्रतिकृत्य) प्रतिनायकः। नायकस्य चरित्रे यावदुदारतायाः निर्वाहः अपे क्षतो भवति तावत् प्रतिनायकस्य चरित्रे दुर्गुणतायाः भवेत्। नायकस्य लक्ष्यप्राप्तौ परम वरोधोपस्थितिः तस्य चरित्रस्य वशेषता भवति सः प्रतिनायकः। सः नायकस्य घो षतो शत्रुः भवति, यतोहि नायकः श्लाघ्यगुणैः समायुक्ताः धीरचरितं भवति। स्वभा वकरूपेण प्रतिनायकः प्रत्येकदृष्टि भः निन्द्यः अवगुणैश्च परिपूर्णः भवति।

प्रतिनायकः-

"धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः।

यथा- रामस्य रावणः।

धीरोद्धतः-

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः।
आत्मश्लाघानिरतो धीरै र्धीरोद्धतः क थतः।

अधर्माचारी, व्यसनी प्रतिनायकस्य लक्षणम्।

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

भासस्य नाटकचक्रस्य महत्त्वम्-

भासो भासः सरस्वत्या नाटकैरमृतौपमैः।
नाट्यवाङ्मयव्योमेन्दुः शास्त्रज्योति र्वभास्वरः।।

महाकवेर्भासस्य कृतित्वेन त्रयोदशनाटकरत्नानि समुपलभ्यन्ते। भासनाटकचक्रेऽ प छेकैः क्षप्ते परी क्षतुम्। स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः। इति राजशेखरेण भ णतम् आ श्रत्य 'भासनाटकचक्रम् इति तत्कृतनाटकानां व्यवह्रियते।'

भासस्य ऐतिहा सकपरिचयः-

भासो हासः इति क वतावानिताहासस्वरूपः क वकुलकमलोन्मीलन वकरनिक राजमाणः चन्द्रायमाणः क वनक्षत्रमण्डले, संस्कृतसाहित्यजलनि धपूरणजलदायमानोऽप्रतिम प्रतिभा सम्पत्तिभासमानः, सर्वथाऽसमानः क वताक्षेत्रे, महाक वर्भासः कदा कस्मिश्चितदेशे जनिमलभतेति वषयो व धशेमुषीकाणां काव्यालोचनोपलोचन भूतानां काव्यभावनाभा षत हृदयानां सहृदयानां समक्षं ववादपदवीमेवारूढोऽस्ति। तथाप्ययं प्रथमनाटककारः इत्युन्मुक्तकण्ठेन स्वी क्रयत एव सर्वैशलोचकैरिति।

समयः-

महाकवेः भासस्य समय वषयेऽ प एकमतयो न सन्तीतिहासकाराः। माल वकाग्नि मत्रस्य प्रस्तावनायां महाकवे का लदासस्य-

"प्र थतयशसां भाससौ मल्लक वपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानस्य कवेः का लदासस्य कृतौ कोऽ भनिवेशः।"

का लदाससमयस्तु ई. प्रथम शताब्दीति तैस्तैः प्रमाणौर्निश्चितम्। का लदास समयेस्य चतुर्दिक् पसृतां प्र स द्धं दर्शं-दर्शं ततो वर्षशतपूर्वमेव ई. पू. द् वतीयशताब्दी भासस्य समयः इति प्रतीयते।

भासस्य नाटकचक्रस्य एवञ्च भासकृतीनां परिचयः-

भासः इति प्र थतयशाः कश्चन महान नाटककारः बभूव। तस्य वशेषः एव अस्ति यत् सः स्वस्यनाम न कुत्रा प ल खतवानास्ति। परन्तु सः अन्यैः क व भः नाटककारैः च सर्वत्रा प जेगीयते। तस्येति क थतानि एतानि त्रयोदश नाटकानि-

1. स्वप्नवासवदत्तम्, 2. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, 3. उरूभङ्गम् ,
4. दूतवाक्यम्, 5. पञ्चरात्रम्, 6. दूतघटोत्कचम्, 7.कर्णभारम्,
8. मध्यमव्यायोग, 9. प्रतिमानाटकम्, 10. अ भषेकनाटकम्
11. अ वमारकम्, 12. चारुदत्तम्, 13 बालचरितम्

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

कथानकदृष्ट्या भासग्रन्थानां पुरुषार्थ चतुष्ट्य इव वभागचतुष्टयं कर्तुं शक्यते-

1. रामायणा श्रत ग्रन्थाः सन्ति।
2. महाभारता श्रताः।
3. उद्यना श्रताः।
4. कल्पनामूलकाः इति।

भासनाटकचक्रे प्रतिनायकानां परिचयः-

"भासनाटकचक्रेऽ पच्छेकैः क्षप्ते परी क्षतुम्।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः।।"

भासनाटके एवं रीतेः (वधेः) पर्याप्त प्रयोगं जायते। अस्मात् वाणोक्तिः "सपताकैः" चरितार्थं भवति। राजशेखरः स्वग्रन्थे सूक्तिमुक्तावल्यामुल्लेखः जायते। यदा आलोकाः परीक्षायैः भासस्य नाटकसमूहम् आलोचनारूपी अग्नौ निक्षप्तः तु सः अग्नि (स्वप्नवासवदत्तम) एनं ज्वालयितुं न अशक्नोत्।

राजशेखरेण प्रस्तुतश्लोके ना प इदं प्रमा णतं भवति। यत् भासः अनेक नाटकान वर चतः तथा च तेषु "स्वप्नवासवदत्तम्" सर्वश्रेष्ठा मति भ्रात्रोः गुरु शष्ययोश्च मध्ये युद्धः भासस्य आदर्शः नास्ति। भासनाटके तु निम्नपात्रा ण-राक्षसः घटोत्कचः, ग णका, वसन्तसेना, चौरः, द्यूतकारसंवाहक इत्याद्य प नैतिक चेतनां न त्यक्ता।

कीथशब्दानुसारं-अग्निपरीक्षायाः अ भप्रायः समालोचकैः क्लिष्टपरीक्षा। तथा च सरलतया इदं ज्ञातुं शक्यते। यत् महाक वभासस्य क वकर्मः। अस्मिन् नाटके सर्वा धक सफलोऽस्ति। भासस्य नाटकेषु सर्वश्रेष्ठ संस्कृत-साहित्यस्य च अमूल्यो निध्यास्ति। वाक्पतिराजः निजमहाकाव्येषु भासमग्नेः मत्रमुक्तान्-

यथा-

भासाम्भि जलणा मन्ते कुन्तीदेवे तहा व रहुचारे।
सौबन्धवे अ बन्धाम्भि हारियन्दे अ आणान्दे।।

आचार्य वाक्पत्य प उक्तं भासो अग्नेः मत्र मति-

"भासे ज्वलन मत्रे कुन्तीदेव च यस्य रघुकारे।
सौबन्धवे च बन्धवे हरीचन्द्रे चानन्दः।।"

1. रामायण श्रत रूपकेषु प्रतिनायकानां चरित्र चत्रणं समीक्षा च।

नायकशब्दस्य प्रयोगः मुख्यपात्रार्थे अभवत्। सामान्यपात्रा ण नायकस्य सहायकरूपेण वर्तन्ते। नेता रूपकस्य अपरभेदकतत्वम्। नेताशब्देन सह नायकस्य सम्पूर्णं परिकरम् आयाति।

नायिका नायकस्य च सर्वा ण मत्रा ण, नायिकायाः सख्यः इत्यादयः प्रतिनायकस्य तस्य च सहयोगी नेता इत्यस्य अंङ्गनि मन्यते।

दशरूपककारः द् वतीये प्रकाशे नेतानां गुणान् कथयति यत् नायको वनम्रः, मधुरः, त्यागी, वाक्पटुतरः, जनानां कृते सुखप्रदायकः प वत्र चन्तनकर्ता वाग्कुशलः कुलीनः च भवेत्। नायकः शूरदृढतेजस्वीशास्त्रज्ञाताधा र्मको च भवतीत्यर्थः।

रावणः, वभीषणः, कंसश्च

महान् पराक्रमो दर्पयुक्तः देवादीनामवमन्ता परात्कर्षेऽसहिष्णुतायुक्तोऽयं रावणः। व्यङ्ग्यकूटोक्तिदर्पोनिभप्रभृतयो दुगुर्णाः रावणे वराजन्ते। अत्र रामायणे सीतायामनुरक्तैवास्य दुर्वृत्तौ प्रवृत्तिकारणं व र्णतम्। कत्सितचरित्रवानयं रावणः।

रावणः जातिस्वभावेन मायापरायणः स्म। रावणः बलप्रयोगे वश्वसति। कस्याश्चिद प सम्मतिः सः न स्वीकरोति। परञ्च शूर्पणखायाः अपमाने सति सः महा वपत्तौ दु वधाहीनं भवति।

भासस्य प्रमुखत्रयोदशनाटकेषु प्रतिमानाटकम् अ भषेकनाटकञ्च रामायणाधारितानि नाटकानि सन्ति। प्रतिमानाटके भासः परम्परागतनकारात्मकचरित्रेषु अ प सकारात्मकतायाः आधानं कृतः।

महाभारतस्य रचयिताश्रेयः मह र्षव्यासं प्राप्नोति। व्यासस्य पता मह र्षपराशरः माता सत्यवती च स्म। इयमेव सत्यवती कौरवपाण्डवानाञ्च प्र वतामही आसीत्। महाभारतं पौरा णकैतिह सकः च ग्रन्थः अस्ति। अतः भारतीयसमाजे वशेषादरदृष्टया दृश्यते। वैदिकवाङ्गमयेन सम्बद्धः कारणात् वेदोत्तरमान्यता प प्राप्तमस्ति। संभवतः तदर्थम् एनं "पंचमवेदः" अ प कथ्यते। भारतीयः सामाजिकसांस्कृतिराष्ट्रीयधा र्मकेत्यादयः सर्वदृष्टि भः इत्यस्य महत्ता। सदैवं जनमाणसस्य प्रेरणास्त्रोतः। इत्यस्मिन् चन्तनमननज्ञानसामान्यव्यवहारादीनाञ्च यथा जीवनस्य कस्या चद प पक्षस्याभावः नास्ति।

भामहः अनुसारं महाकाव्यस्य नायको महान् भवति। प्रारम्भे एव तस्य वेशवीर्यश्रुतादीनाञ्च परिचयः भवेत्। समग्रमहाकाव्येषु नायकस्य व्यापकता भवेत्। दण्डिनः दृष्टया नायकः महान् उदात्तश्च भवेत्। रुद्रटानुसारं महाकाव्यस्य नायकः ऐतिहा सकः कल्पितश्च राजा भवेत्। तस्य धर्मार्थकामस्य च सम्यक् ज्ञानं भवेत्। नायकः शक्तिसम्पन्नो भवेत्। नायकः शक्तिसम्पन्नो भवेत्। कपटी शकुनि-

यत्रास्य मन्युरुद्भूतो येन धूतमकारयत्।
चत्र धर्मसुतं द्यूते शकुनिः कतवोऽजयत्।।

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

भारतीयधर्मे संस्कृत्याञ्च कृष्णस्य व्यक्तित्वं वलक्षणमस्ति। वैदिकवाङगमयात् अहावनसाहित्यपर्यन्तं कृष्ण चरितं व्यापकरूपेण चत्रितम्। कृष्णस्य प्राचीनतमोल्लेखः ऋग्वेदे स्तोताऋ ष तथा इदं पराभूतकरणाय कृष्णासुर रूपेण अभवत्। छान्दोग्योपनिषदि कृष्णं देव की पुत्रं होर-आङ गरसस्य शष्यः उक्तम्। वैदिक-वाङ्गमयेन कृष्णः वष्णोः अवतारः इति मन्यते। परञ्च तस्मिन् कृष्णस्य लौ कक रूपस्यैव प्रधानता वर्तते। अत्र श्रीकृष्णः पाण्डवानाम् उपदेशकः। जीवनरक्षा सखारूपेण च चत्रिवमस्ति। महाभारतपश्चात् कृष्णचरितस्य पूर्ण वकासः पुराणेष्वभवत्।

इत्यतिरिक्तं हरिवंशेऽ प कृष्णचरितं व र्णतम्। परञ्च केचन् वद्वांसः हरिवंशं स्वतन्त्रपुराणं न स्वीकृत्य महाभारतस्य खलरूपेण मानयन्ति। कृष्णचरिसम्बन्धी प्रचीनपुराणानि वष्णु एवं ब्रह्मा एतयोः कथा समानरूपेण वर्तते। एवयोः पुराणयोः नवनीतचौरी, पनघटलीला चीरहरणलीला, भ्रमरगीतम्, इत्यादयः प्रसङ्ग व र्णताः।

भगवान्-अवतरणे आसुरी अत्याचारम प पृष्ठभू मरूपेणास्ति, भागवतपुराणे हिरण्यक शपु कंसः च एताभ्यामत्याचारस्य वर्णनमस्ति।

बालचरितनाटकं भागवान् श्रीकृष्णस्य बाल ललासु आधारितमस्ति। पुराणेषु अयं प्रसङ्गः बहुच र्चतः। वशेषतः श्रीमद्-भागवतमहापुराणस्य तु अयमेव सारः इदं नाटकं पञ्चङ्केषु वभक्तम्।

बृहत्कथाधारितनाटकेषु प्रतिनायकानां व्यक्तित्वं चरित्रञ्च-

1. स्वप्नवासवदत्तम्।
2. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्।
3. अ वमारकम्।
4. चारुदत्तम्।

अ वमारकम्-

अ वमारकनाटके चण्डभार्गवनामको ऋ षः प्रतिनायकः अस्ति, परञ्च प्रतिनायकस्य परिचयः अत्र स्पष्टरूपेण नास्ति अस्य नाटकस्य नायको वष्णुसेनः अ वमारको वा।

निष्कर्षः -

भारतीयपरम्परा सर्व वषयान् वेदैः देवैः च सह सम्बद्धयति। नाट्यकालस्य उद्धवसम्बन्धे प्रथमः उल्लेखः भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे प्राप्यते। नाट्यशास्त्रस्य ३६ अध्यायेषु नाट्यकलानां व वधपक्षेषु वस्तरेण चर्चा कृता अस्ति। रूपकेषु मुख्यतया नायकः, नायिका, प्रतिद्वन्द्वी, वदूषकः इत्यादयः महत्त्वपूर्णाः पात्राः सन्ति। पात्राणां वर्णनं नाट्यकला प्राचीनग्रन्थे भारतकृत नाट्यशास्त्रे दृश्यते। कन्तु प्रतिद्वन्द्वी वषये स्पष्टोल्लेखः नास्ति। अस्मिन् वषये मुखरः अभवन्-

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell’s Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

लुब्धः धीरोद्धतः स्तब्धः पापकृत् व्यसनी रिपुः ।
न तु प्रतिद्वन्द्वस्य चरित्रे, कन्तु मृगस्य उपमायां प्रसङ्गे प्रतिद्वन्द्वी प्रथमं नाम्ना उच्यते । यत् नायक वरोधी इति स्वीकृतम् अस्ति।

मश्रमीहामृगे वृत्तं चतुरंक त्रिसन्धिमत्।।
नरदिव्यावनियमान्नायकप्रतिनायकौ ।।

नायकस्य कर्मसु प्रतिद्वन्द् वना वघ्नाः व वधाः उपस्थाप्यन्ते । अन्ते तान् वघ्नान् जित्वा नायकः प्रतिद्वन्द् वनं जित्वा गच्छति । अस्मात् स्पष्टं भवति यत् नायकः एव उत्कृष्टतायाः मुख्यं लक्ष्यम् अस्ति । यदि प्रतिनायकः नास्ति तर्हि वीरस्य वीरत्वं सद्धं कर्तुं न शक्यते।

नाट्यकारः प्रतिद्वन्द्वी द्वारा रसभावभाषाणां योजनां कृत्वा मुख्यरसस्य वर्णनं ततोऽ प चमत्कारिकरूपेण प्रस्तौतुं शक्नोति। यथा मृच्छकटिकायां वसन्तसेनां प्रति शकारस्य स्नेहः अनु चतः यतः वसन्तसेनाचारुदत्तयोः परस्परं सक्तौ, तथा प शकारः वसन्तसेनां बलात् प्राप्तुम् इच्छति, अत्र अनु चततायाः प्रभावात् रसभस्य वषयः भवति। प्रतिद्वन्द्वी न केवलं पराकाष्ठे सहायकः भवति, अ पतु प्रतिद्वन्द्वी वना नायकस्य वीरतायाः कल्पना अ प कठिना भवति । नायकः यथा यथा अ धकं संघर्षं करोति। भू मका यथा अ धका भवति तावत् बलवत् स्वीकृता भवति। बलवान् प्रतिद्वन्द्वी वीरस्य कृते व वधान् वघ्नान् सृजति, वीरः तान् जित्वा स्वस्य श्रेष्ठतां सद्धयति। अस्तु, निश्चयेन वक्तुं शक्यते यत् प्रतिनायकं वना वीरता सद्धं न भवति, यथा रामायणे रावणः, महाभारते दुर्योधनः, तर्हि रामस्य रामत्वं पाण्डवत्वं च सद्धं भ वष्यति वा? प्रबन्धनस्य मुख्य उद्देश्यं (काव्यं वा रूपकं वा) "पुरूष अर्थप्राप्तिः" इति माध्यमेन सहजतया सद्धं भवति । प्रतिद्वन्द् वना वीरस्य वरोधः, षड्यंत्रः, पाखण्डः, हठः, अ शष्टता इत्यादयः समाजे तस्य प्रति द्वेष-द्वेषादिभावनाः उत्तेजयन्ति। नायक वरो धनां एषा अ शष्टता, हठादिता नायकस्य उदये सहायकं भवति, यस्मात् कारणात् समाजे नायकस्य प्रति आदरस्य, सहानुभूतेः च भावः जागर्यते। अन्ते नायकः सर्व वध वघटनं वरोधं च शान्तं कृत्वा नायक वरो धम् हन्ति। एवं प्रकारेण नाटकीयदृष्ट्या नायकस्य उच्छ्रित चत्रणस्य दृष्ट्या अन्यनायक वरो धतत्त्वानां तुलने नायकस्य भू मकायाः महत्त्वं पुनः पुनः वक्तुं आवश्यकता नास्ति। यद्य प प्रतिद्वन्द्वस्य योजना आवश्यकी इति वक्तुं न शक्यते तथा प रूपकेषु स्निग्धता रोचकतादृष्ट्या उपयोगी सद्ध्यति ।अतीव अवहे लतपात्रत्वेऽ प प्रतिद्वन्द्वी समाजस्य कृते अतीव आवश्यकः यतः तस्य वना कर्तव्यबोधः न भ वतुम् अर्हति । लेखकाः आचार्यश्च एतादृशस्य आवश्यकस्य चरित्रस्य कस्या प लक्षणस्य स्पष्टतया उल्लेखं कुर्वन्तः उपेक्षन्ते । संशोधनस्य दृष्ट्या अ प नायिका, नायिका, वदूषकः इत्यादिषु अतीव वस्तृत वमर्शः प्राप्यते कन्तु नायक वरो ध वषये न, अतः अस्य वषयस्य वचारः अतीव आवश्यकः।

International Journal of Research in Social Sciences
Vol. 9 Issue 4, April 2019,
ISSN: 2249-2496 Impact Factor: 7.081
Journal Homepage: http://www.ijmra.us, Email: editorijmie@gmail.com
Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International Journal - Included in the International Serial Directories Indexed & Listed at: Ulrich's Periodicals Directory ©, U.S.A., Open J-Gate as well as in Cabell's Directories of Publishing Opportunities, U.S.A

सन्दर्भग्रन्थसूची (Bibliography)

1. 1967 तमे वर्षे डॉ. जगदीशदत्तदी क्षतवर्येण “भास के भाषा सम्बन्धी तथा नाटकीय वशेषताएँ।”
2. 1999 तमे संवत्सरे सी. देवधरवर्येण “भासनाटकचक्रम्”
3. 1999 तमे हायेन श्रीमन्तः डॉ. उमेशपाण्डेयमहाभागेन “भास एवं भवभूति के नाटकों में रसतत्त्व।”
4. 2001 तमे संवत्सरे पं. चन्द्रशेखरोपाध्याय-अनिककुमारवर्याभ्यां भास के नाटक।
5. 2002 तमे संवत्सरे आचार्यबलदेवोपाध्यायवर्येण “भासनाटकचक्रम् इति।”
6. उपाध्याय, आचार्य वलदेव, “महाक व भासः एक अध्ययन” चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी 1994।
7. उपाध्याय आचार्य बलदेवः संस्कृतसाहित्य का इतिहास, शारदानिकेतन वाराणसी, दशम संस्करण-2009।
8. गुप्ता सा वत्री, “प्रतिमानाटक” वद्यानि ध प्रकाशन, नई दिल्ली 2006।
9. मश्रः जगदीशचन्द्र, “प्रतिमानाटक” चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी 2001।
10. मश्रः श्रीरामचन्द्रः, “संस्कृतसाहित्येतिहासः” चौखम्भा वद्या भवन, वाराणसी, 1993।